

گونه‌های طرح و گسترش تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی

احمد کنجوری *

علی نوری **

محمد رضا روزبه ***

علی حیدری ****

چکیده

سیمین بهبهانی یکی از شاعران مبتکر و اثرگذار معاصر است. در نوغزل‌های او، بسامد و تنوع تلمیح‌ها چندان است که می‌توان تلمیح را از برجسته‌ترین ویژگی‌های سبک شاعری او دانست. درک درست ظرفیت‌های معنایی و ظرافت‌های ساختاری سخنی که بن‌مایه تلمیحی دارد، به آشنایی با معنای تلمیح از یک سو و شناخت ساخت و شیوه‌های بهره‌گیری از تلمیح، از دیگر سو، وابسته است. بررسی شگردهای عمیق‌بخشی و توسعه فکری، معنایی و فرهنگی تلمیح در شناخت و درک بهتر ظرافت‌ها و تمهیدات معنایی و ساختاری نوغزل‌های سیمین بهبهانی و نقش این عوامل در ایجاد التذاذ ادبی، اهمیت و ضرورت دارد. در این مقاله برآنیم که نشان دهیم سیمین بهبهانی در نوغزل‌های خود تلمیح را به چه شیوه‌ها و در چه گونه‌هایی در محور عمودی خیال آورده و گسترش داده است. نتایج نشان می‌دهد که تلمیح‌ها در شعر سیمین بهبهانی الگوها و ساخت‌های متنوعی دارند که از مفردات و ترکیبات واژگانی تا تلمیح‌های گسترده و منتشر شده در سراسر محور عمودی خیال در نوسان‌اند. در نوغزل‌های سیمین بهبهانی، تلمیح در محور عمودی، به گونه‌هایی همچون تلمیحات موازی، تلمیحات تلفیقی، تلمیحات مقایسه‌ای، مَلَمَح، تلمیح ساختاری، تلمیح مناظره‌ای یا مناظره تلمیحی، تلمیح حلولی و جز آن جلوه کرده است که برخی از این شیوه‌ها، به‌ویژه در محور عمودی خیال، کم‌سابقه یا بی‌سابقه‌اند.

کلیدواژه‌ها: ساخت تلمیح، سیمین بهبهانی، غزل نو، محور عمودی شعر.

* دانش‌آموخته دکتری دانشگاه لرستان ahmad1360514@gmail.com

** دانشیار دانشگاه لرستان nooria67@yahoo.com

*** دانشیار دانشگاه لرستان rayan.roozbeh@yahoo.com

**** استاد دانشگاه لرستان aheidary1348@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۹۷/۸/۲۸ تاریخ پذیرش: ۹۸/۷/۲۷

دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، سال ۲۷، شماره ۸۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸

۱. مقدمه

غزل از پرکاربردترین قالب‌های سنتی در شعر امروز فارسی است. این قالب شعری، امروزه، در حوزه زبان و نگرش و از حیث پرداختن به فضاها و دغدغه‌های متفاوت و جدید، تغییر و تحول بسیار به خود دیده و بدین جهت، با صفت «نو» از غزل کلاسیک متمایز شده است.

غزل نو «از حدود سال ۱۳۴۰، تحت تأثیر شعر نو به وجود می‌آید و سرشار از تشبیهات و استعارات و مضامین و اوزان و قوافی تازه دل‌نشین است» (شمیسا، ۱۳۷۰: ۲۱۰). غزل نو (نو کلاسیک) گونه‌ای از غزل است که هم از نظر معنا، هم از حیث شگردهای زبانی و نیز از لحاظ تصویرآفرینی، تا حد زیادی، به شعر نو نزدیک شده و درعین حال، پیکره و رویه سنتی خود را حفظ کرده است (ر.ک: دلبری و همکاران، ۱۳۹۳: ۹۷). غزل پردازان مبتکر و اثرگذار معاصر برآنند که قالب غزل را از مفاهیم، عناصر و شیوه‌های کهن و کهنه تهی کنند و به نوجویی و کاوش در لایه‌های نهانی زبان پردازند و تجارب عینی و ذهنی‌شان را با زبانی نزدیک به محاوره و گاه حماسی و نمادین ارائه کنند. سرایندگان غزل معاصر در اغلب نوآوری‌هایشان وام‌دار شعر نیمایی و آزاد هستند و می‌توان گفت شبکه ذهنی-زبانی در غزل نو، به شعر نیمایی و سپید نزدیک است.

سیمین بهبهانی (۱۳۰۶-۱۳۹۳) یکی از شاعران مبتکر نوغزل سراسر است؛ چنان‌که گفته‌اند: «تأثیر او بر سیر غزل امروز ممتد و پر دامنه و خلاقیت‌های او در این عرصه بی‌وقفه بوده است» (روزبه، ۱۳۷۹: ۱۹۹). تلمیح در سروده‌های بهبهانی متنوع و پربسامد است.

ذهن شاعران، به‌ویژه در ساختمان سروده‌های روایی و بلند، دو گونه فعالیت هنری دارد: دریک‌سوی، طرح کلی و مجموعه اجزای سازنده شعر است که چگونه با یکدیگر ترکیب یافته و ساختمان کلی و شکل عمومی شعر را به وجود آورده است و در این حوزه، خیال شاعر از مجموع تجربه‌ها و یادها و تأثرات خود در زمینه‌های مختلف ممکن است یاری بگیرد تا شکل اصلی و طرح کلی شعر که ما آن را محور عمودی شعر می‌خوانیم به وجود آید (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۵: ۱۶۹).

در دیگرسو، باهم‌آیی واژگان، ترکیب‌ها، عبارات و جملات بدیع، زیبا و تصویری در محور افقی شعر است؛ بنابراین، می‌توان گفت: «آفرینش و قدرت خیال شاعر، در این جهت، دارای همان اهمیتی است که در محور دیگر، یعنی محور افقی و تصویرهای کوچک بیان، یعنی تک‌تک ابیات» (همان، ۱۶۹). نکته دیگر در ساختن و سرودن شعر، توجه توأمان شاعر به

وحدت و انسجام ظاهری و باطنی شعر است. شعر منسجم، «باید علی‌رغم پراکندگی ظاهر، وحدتی باطنی و ساختاری واحد و هم‌خوان و هماهنگ داشته باشد، به‌طوری‌که هر معنی و تصویر و هر جزئی از اجزا مکمل یکدیگر در پدیدآوردن کلیتی واحد و بکمال گردد» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۴۶۴). نوغزل‌پردازان گاه در سطح یک غزل با بهره‌گیری از دستگاه منسجم تلمیح، ضمن تقویت فضاسازی، معنا را در محور عمودی خیال گسترش می‌دهند.

پرسش پژوهش حاضر این است که بهبهانی در محور عمودی غزل‌هایش از چه شیوه‌ها و شگردهایی در تلمیح‌پردازی سود جست است؟

۱.۱. اهداف و ضرورت تحقیق

اگرچه سیمین بهبهانی از لحاظ پایه و مایه نظری و بلاغی جایگاه درخور توجهی در بین شاعران طراز اول معاصر ندارد و در سروده‌هایش معنا تحت‌الشعاع دیگر عناصر شعر، به‌ویژه موسیقی، قرار گرفته است، نوآوری‌هایی در ساختار و تا حدودی محتوای غزل دارد که از جهت‌های مختلف درخور تأمل است؛ به‌ویژه نوغزل‌های او از نظر رویکرد خاص به تلمیحات و اشارات تاریخی، اساطیری، دینی، ادبی و... آشکارا بدیع و تازه‌اند. در نوغزل‌های سیمین بهبهانی، تنوع تلمیح‌ها چشمگیر است، به‌طوری‌که می‌توان تنوع تلمیح را از برجسته‌ترین ویژگی‌های سبک شاعری او دانست. هدف اصلی این مقاله، بررسی و تبیین چگونگی بهره‌گیری سیمین بهبهانی از تلمیح در جهت غنای زیبایی‌شناختی و بلاغی غزل به‌ویژه در محور عمودی ابیات است. از آنجاکه بررسی شیوه‌ها و شگردهایی که شاعر برای عمق‌بخشی، اثرگذاری و توسعه در ابعاد معنایی، فکری و فرهنگی به‌کار بسته است، در شناخت و درک بهتر ظرفیت‌های معنایی و ظرفیت‌های ساختاری شعر و به تبع آن، شناخت جلوه‌های زیبایی و التذاذ هنری تأثیری آشکار دارد و تلمیح و گونه‌ها و شیوه‌های آن از جمله این شگردهاست، در این مقاله، به بررسی گونه‌های تلمیح در محور عمودی خیال در نوغزل‌های سیمین بهبهانی پرداخته می‌شود. این جستار و رویکرد خاص آن می‌تواند زمینه‌ساز بررسی هرچه بیشتر جایگاه تلمیح در سروده‌های معاصر و کشف شیوه‌های خلاقانه‌ی سراینده‌گان در بهره‌گیری از صنعت بدیعی تلمیح باشد.

۱.۲. روش تحقیق

در این مقاله برآنیم که گونه‌های تلمیح به‌کاررفته در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی را به روش توصیف و تحلیل متن بررسی کنیم؛ بدین ترتیب که نخست، واژه‌ها، ترکیبات و عبارات تلمیحی مرتبط با ماجرا یا داستانی خاص را که شاعر در طول یک غزل

آورده و در بیشتر مصراع‌ها و ابیات غزل درج کرده و پراکنده ساخته است، استخراج می‌کنیم و سپس، نوع وابستگی و ارتباط این پاره‌های تلمیحی را با هم و نیز با داستان اصلی مشخص می‌کنیم و شیوه‌های طرح و گسترش آن را می‌کاوییم و آنها را دسته‌بندی می‌کنیم. تلمیحات کلی و بزرگ را که غالباً از پاره‌ها و اجزای تلمیحی مرتبط و دلالت‌مند ساخته شده‌اند دستگاه تلمیحی خوانده‌ایم تا بتوانیم اجزا و فروع یا به‌اصطلاح «سازه‌های» آنها را در ارتباط با هم بسنجیم و بررسییم. از آنجاکه هر دستگاه و مجموعه‌ای دارای ساختی منسجم و متشکل از اجزاست و به‌دلیل آنکه تأمل و نگاه ساختارگرایانه «در جست‌وجوی اجزا یا عناصر اصلی تشکیل‌دهنده هر اثر یا جسم است» (کلیگز، ۱۳۸۸: ۴۹)، شگردها و گونه‌های بهره‌گیری از تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی با توجه به اجزا و سازه‌های تلمیح‌ها دسته‌بندی و بررسی خواهد شد.

۳.۱. پیشینه تحقیق

بحث تلمیح، از دیرباز پیش و پس از استقلال علوم بلاغی- از مباحث برجسته بلاغت بوده است. در کتاب‌های بلاغی عربی (از جمله در آثار جرجانی، علوی، مطلوب، و...) و نیز در آثار صاحب‌نظران غربی (آبرامز، ۱۹۹۳: ۹؛ گیفین و یدیناک، ۲۰۱۰: ۲۱) با تفاوت‌هایی به صنعت تلمیح پرداخته شده است. غالب آثار بلاغت فارسی نیز از نخستین آنها (ترجمان‌البلاغه) تا آثار کسانی چون همایی، شفیع‌ی کدکنی، کزازی، شمیسا، وحیدیان کامیار و... در دوره معاصر، به ابعادی از تعاریف و دسته‌بندی‌های تلمیح اشاره کرده‌اند. مقالات متعددی نیز درباره تلمیح نوشته شده است؛ از جمله مقاله «تلمیح از سرق‌ت ادبی تا صنعت ادبی: بررسی تلمیح در منابع بلاغی» نوشته علی صباغی و حسین حیدری.

در مقدمه کتاب فرهنگ تلمیحات مباحث ارزنده‌ای درباره تلمیح و ساخت آن آمده است (شمیسا، ۱۳۷۳: ۵۵-۵۹). محمدحسین محمدی به‌طور گذرا و اشاره‌وار از «عناصر تلمیح ساز» سخن گفته، اما فقط به کاربرد عناصر دستوری (اسم، فعل، قید، صفت و...) در تلمیح پرداخته است (۱۳۸۵: ۱۵) که کاملاً با مبحث ما متفاوت است. فاطمه مدرسی و رقیه کاظم‌زاده (۱۳۸۹) انواع تلمیح در غزل‌های حسین منزوی و سیمین بهبهانی را در پنج حوزه (تلمیحات مرکزی، قرآنی، دینی، اساطیری و تاریخی) دسته‌بندی کرده‌اند. بر این دسته‌بندی می‌توان خرده گرفت؛ زیرا تلمیحات قرآنی زیرمجموعه تلمیحات دینی است و دیگر اینکه

تلمیحات ادبی، که گونه‌های مهم و درخور تأمل است، در نظر گرفته نشده است. محمود فتوحی در کتاب بلاغت تصویر به‌طور گذرا اشاره‌ای به مبحث «ساختار تصویر مجازی» دارد. در خصوص بهبهانی و شعر او نیز تحقیقات درخوری انجام شده است؛ از جمله، مقالات منصور اوجی (۱۳۹۲) و کاوس حسن‌لی و مریم حیدری (۱۳۸۵). در جشن‌نامه سیمین بهبهانی با عنوان *زنی با دامنی* شعر به‌کوشش علی دهباشی (۱۳۸۳) نیز نقد و نظرهای متعددی درباره سیمین درج شده است. باین‌حال، تاکنون درباره گونه‌های طرح و گسترش تلمیح در محور عمودی خیال در نوغزل‌های سیمین بهبهانی پژوهش مستقل مهمی انجام نشده است.

۱.۴. تلمیح و گونه‌های آن

تلمیح «به تقدیم لام بر میم (از لمح) در لغت به‌معنی دیدن و نظر کردن و آشکار ساختن و اشاره کردن است و در اصطلاح علم بدیع، اشاره به قصه یا شعر یا مثل سایر است، به شرطی که آن اشاره چندان که از معنای اشاره برمی‌آید. تمام داستان یا شعر یا مثل سایر را دربرنگیرد» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۵).

در سنت ادبی، مقوله‌های مختلف بلاغی، از جمله تلمیح، به گونه‌های متفاوتی بررسی و دسته‌بندی شده‌اند و علمای بلاغت در ادوار مختلف، تأملاتی دقیق و نکته‌سنجی‌هایی ستودنی در این زمینه‌ها کرده‌اند.

طبقه‌بندی‌های دقیق از اقسام تشبیه (تشبیه ساده، مرکب، خیالی، عقلی، حسی، اضمار، بعید، بلیغ، تسویه، تمثیلی [...]) و انواع استعاره (مصرحه، مرشحه، مکنیه، مقیده، مجرد، مطلقه، نافی، عنادیه، عقلیه [...]) و انواع کنایه (تعریض، رمز، تلویح، ایما) و علاقه‌های مجاز در کتاب‌های بلاغت قدیم، خود نشان از تأملات دقیق و تلاش‌های پرمایه برای تبیین ساختمان مجازهای شعری در بلاغت سنتی دارد (فتوحی، ۱۳۸۶: ۵۶).

تفتنازاتی (۱۴۱۶: ۴۷۵) تلمیح را به «تلمیح در نظم» و «تلمیح در نثر» تقسیم کرده و بدین‌ترتیب نتیجه گرفته است که شش نوع تلمیح وجود دارد؛ زیرا هرکدام از گونه‌های تلمیح (اشاره به مثل، قصه و شعر) را می‌توان در نظم یا نثر به‌کار برد. گاه تلمیح را ذیل سرقات ادبی گنجانده‌اند و گاه اسطوره را نیز ذیل تلمیح آورده‌اند. شمیسا تلمیحات را با توجه به خاستگاه، به گونه‌های ایرانی، سامی و جز اینها (یونانی و هندی) تقسیم کرده و بر آن است که «هرکدام از اینها را می‌توان به‌لحاظ غنایی و حماسی نیز تقسیم کرد» (شمیسا، ۱۳۷۱: ۸). گاه تلمیحات را به گونه‌های دینی، ادبی، اسطوره‌ای، عرفانی و تاریخی

دسته‌بندی کرده‌اند. در تقسیم‌بندی جدیدتر، گاه تلمیحات به گونه‌های مشترک، نیمه‌مشترک و نو تقسیم می‌شوند و در تعریف و بررسی این گونه‌ها، به تکرار یا عدم تکرار واژگان تلمیحی در ادبیات کلاسیک توجه می‌شود.

چون تلمیح ایجاز‌آفرین است و کمینه‌گویی و معنی‌آفرینی از طریق فراخوانی دانسته‌های داستانی مخاطب یا خوانندگان از کارکردهای مهم تلمیح است، در کتاب‌های بلاغی قدیم، گاه تلمیح را گونه‌ای ایجاز دانسته‌اند: تلمیح «آن است کی الفاظ اندک بر معانی بسیار دلالت کند» (رازی، ۱۳۱۴: ۲۷۹). شمس قیس تلمیح را با اطناب سنجیده و آن را جزو علم معانی دانسته است. این نگاه به تلمیح از یک سو و بیت‌محوری و استقلال ابیات در شعر کلاسیک فارسی از دیگر سو، سبب شده است که در منابع بلاغی چندان به گسترش دامنه تلمیح در محور عمودی خیال توجه نشود.

در کتاب‌های بلاغی، عمدتاً برای تلمیح دسته‌بندی‌های محتوایی یا خاستگاهی ارائه کرده‌اند و به گونه‌های طرح و گسترش تلمیح در محور عمودی خیال چندان نپرداخته‌اند. این در حالی است که بسیاری از آرایه‌های دیگر، با توجه به ساخت و شیوه به‌کارگیری اجزا و ارکان، به گونه‌های مختلفی دسته‌بندی شده‌اند.

تلمیح از نموده‌های هنجارگریزی معنایی است و از طریق آوردن عناصری از یک رخداد، داستان، باور، مثل یا شعر غالباً گذشته در سخن جاری، موجب ایجاز و زیبایی سخن می‌شود و برای آن غنای معنوی و عاطفی و نیز خیال‌انگیزی و اثرگذاری به ارمغان می‌آورد. به تعبیری: «تلمیح وسیله‌ای است برای تقویت احساس یا اندیشه شاعر یا نویسنده با استفاده از احساس یا اندیشه مطرح‌شده در اثر یا واقعه‌ای دیگر» (پرین، ۱۳۷۶: ۷۶). در تلمیحات و اشارات اساطیری، داستانی، تاریخی و... سخن «دو ژرف‌ساخت تشبیه و تناسب دارد؛ زیرا اولاً ایجاد رابطه تشبیهی بین مطلب و داستان است و ثانیاً بین اجزای داستان تناسب وجود دارد» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۱۲۱).

تلمیح مانند هر اثر هنری و هر روایتی ساخت و اجزایی دارد. در هر تلمیح، هم‌سازه‌ها^۲ یا خشت‌ها و اجزایی وجود دارد که هم‌نشینی آنها ساخت تلمیح را به وجود می‌آورد (شمیسا، ۱۳۷۳: ۴۲). «جزءها عناصری هستند که بر روی هم یک دستگاه تلمیحی را ایجاد می‌کنند، ولی هر کدام از آنها به‌طور مجزا فقط اشاره‌های کوچک تلمیحی به حساب می‌آیند» (محمدی، ۱۳۸۵: ۱۲). تلمیح، به‌ویژه تلمیح داستانی، از اجزایی تشکیل شده

است که در کنار هم و در تعامل با یکدیگر و با کل، داستانی را فرا یاد می‌آورد. به تعبیر شمیسا، اجزای تلمیح با هم تناسب دارند، «چون کنار یکدیگر قرار گیرند، تشکیل زنجیره‌ای می‌دهند که همان معنا و مفهوم داستان است» (شمیسا، ۱۳۷۳: ۴۲).

بدیهی است که در هر ساختار زبانی، از جمله در یک متن ادبی -اعم از شعر یا نثر- عناصر سازه‌ای فراوانند و از واج‌ها و تکواژها گرفته تا جملات و گفتمان‌های کلی و از تمهیدهای بدیعی و بیانی گرفته تا عناصر موسیقایی را دربرمی‌گیرند، اما در اینجا، در پی بررسی و تحلیل ساختاری اثر نیستیم، بلکه غالباً چنان‌که از شمیسا و محمدی نیز نقل شد، نوع ارتباط اجزای تشکیل‌دهنده «دستگاه‌های تلمیحی» (تلمیحات گسترده‌ای که از تلمیحات جزئی متعددی ساخته شده‌اند) بررسی می‌شود؛ بدین معنا که به واژه‌ها، ترکیبات و عبارات تلمیحی (هم‌سازه‌های) متعددی که بیشتر یا همه آنها در بستر کنونی‌شان (یک غزل خاص) با یکدیگر مرتبط‌اند و هریک نیز به بخشی از ماجرای اصلی یک داستان یا به حادثه‌ای فرعی از آن اشاره دارد نظر داریم و به چگونگی طرح و گسترش اجزا و سازه‌های دستگاه‌های تلمیحی در طول هریک از غزل‌های نو می‌پردازیم و جز در بررسی و توجه به این جنبه و ارتباط این اجزای تلمیحی با دستگاه تلمیحی شامل و تشکیل‌دهنده آنها، کاری با جنبه‌ها و جلوه‌های دیگر ساخت‌گرایی نداریم.

۲. بحث و بررسی

۱.۲. تلمیح در محور افقی خیال

تلمیح در نوغزل‌های سیمین بهبهانی، هم در محور هم‌نشینی و عرضی درخور تأمل است و هم در محور جاننشینی و طولی. تلمیحاتی که در این غزل‌ها در محور افقی خیال به کار رفته‌اند، دارای دست‌کم دو و دست‌بالا هفت جزء یا هم‌سازه‌اند.

برای نمونه در بیت:

رگبار مرگ‌پرور آن‌گونه کرد محشر کز هر ترنجی افتاد، بر خاک صد پریزاد
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۵۸۹)

ترنج و پری دو جزء تلمیح‌آفرین‌اند.

دستگاه تلمیحی در تک‌بیت‌های زیر نیز به ترتیب متشکل از سه، چهار، پنج، شش و

هفت جزء یا هم‌سازه است:

تکرار این رسم کهن دیگر کفایت (همان، ۹۶۰)	با آدم این حرمان کفی گندم روا کرد
اندکی بیشتر حوصله کن ای کبوتر که شعر منی (همان، ۱۰۵۸)	چاره زخم‌های تو را پر سیمرغ می‌رسدم
برادران در دل شب چه رفته با پیرهنش (همان، ۹۷۱)	به بوی او چشم پدر دوباره روشن نشود
خیل فرشته زین اعجاب در سجده سوی آدم شد (همان، ۷۴۶)	بانگ نفخت من روحی در آسمان طنین افکند
حوانما فرشته نهادم عریانم و بری ز گناهام (همان، ۸۰۲)	شیطان نه‌با من است و فریبش دستی نبرده‌ام سوی سبیش

اجزای این تلمیحات گسترده و چندوجهی، در عین اینکه انسجام و وحدتی ساختاری به کل بیت می‌بخشند، کارکردی فضاپردازانه نیز دارند. هرچه سازه‌های بیشتری از یک تلمیح چندبعدی اندام‌وار (یک دستگاه تلمیحی) ارائه شود، خواننده یا شنونده بیشتر در فضای داستان تلمیحی قرار می‌گیرد و بهتر و ساده‌تر می‌تواند تلمیح را درک کند.

در اینجا، اولاً در پی بررسی و تحلیل ساختاری اثر نیستیم، بلکه غالباً واژه‌ها، ترکیبات و عبارات تلمیحی متعددی که همگی یا اکثراً، هم با یکدیگر مرتبط‌اند و هم، هریک، به بخشی از ماجرای اصلی داستان تلمیحی یا به حادثه‌ای فرعی از آن اشاره دارد می‌پردازیم و مرادمان از دستگاه تلمیحی نیز چنین تلمیحات گسترده، چندپهلوی و منسجمی است که در غزل‌های نو به‌بهانی دیده می‌شود.

ارتباط حاصل از هم‌نشینی عناصر تلمیح‌ساز می‌تواند تلمیح را در ذیل آرایه‌ی تناسب و مراعات‌النظیر نیز جای دهد.

در بیت زیر، ساخت اضافه‌ی تشبیهی «حوای طبع من» که به گندم، با تمام بار معنایی و تأویلی آن، میل دارد، تلمیح را شاعرانه‌تر کرده است:

در چشم بی‌نیازی حوای طبع من
آیا چه شد که سنبله‌ها دلنواز شد
(همان، ۴۴۳)

هم‌نشینی «حوا» و «سنبله» و حتی «دلنوازشدن» - که شکم‌پرستی را تداعی می‌کند- تناسب تلمیحی‌اند. در بیت:

در بیستون عشق ز ویرانی سقف و ستون نماند
افراشت قد چو غول بیابانی طوفان گرد گرد
(همان، ۷۹۲)

ترکیب «بیستون عشق» اضافه تلمیحی است.

چنانچه دامنه تلمیح از محور افقی بگذرد و وارد محور عمودی شود، ساخت تلمیح نیز متنوع‌تر و اجزا و هم‌سازهای آن بیشتر خواهد شد. در ادامه، به شیوه‌ها و شگردهای به‌کارگیری تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی پرداخته می‌شود.

۲.۲. تلمیح در محور عمودی خیال

غزل نو، به تبعیت از شعر نو، از بیت‌محوری و استقلال ابیات به سمت انسجام محور عمودی حرکت کرده است؛ بنابراین، در غزل نو، گاه معنا در یک بیت به پایان نمی‌رسد و ابیات، آفاقی جدا و مستقل ندارند، بلکه زنجیروار در پیش‌برد معنا جلوه می‌کنند. این ویژگی سبب می‌شود که مراعات نظیر، نه‌تنها در یک بیت، بلکه در سراسر شعر نمود یابد. بسیاری از غزل‌های سیمین بهبهانی نیز چنین است. بهبهانی گاه در غزل‌های نو این ویژگی ساختاری را به تلمیحات نیز سرایت می‌دهد و سروده‌ای منسجم و نوآیین می‌آفریند. تلمیحات شعر سیمین ساخت‌های متنوعی دارند؛ به‌ویژه در غزل‌های او، تلمیحات، در پیوستاری، از ترکیب واژگانی (اضافه تلمیحی و اساطیری) تا تلمیح گسترده و منتشرشده در سراسر محور عمودی خیال در نوسان است. در این غزل‌ها، یک تلمیح، گاه در یک مصراع یا تکبیت، گاه در دو بیت و گاه در سه بیت یا بیشتر ارائه می‌شود و گاه واژه‌ها، ترکیبات و پاره‌های متناسب با یک تلمیح، در کل محور عمودی غزل گسترده می‌شود. در مواردی نیز، بهبهانی در محور عمودی خیال به‌گونه‌ای بی‌سابقه یا کم‌سابقه از تلمیح بهره می‌گیرد.

با آنکه برخی برآنند که وحدت ساختمان باطنی شعر پیش‌بینی‌پذیر نیست و «از پیش نمی‌توان شیوه‌ها و راه‌هایی را نشان داد که با رعایت آن بتوان وحدت ساختمان باطنی شعر را تحقق بخشید» (پورنامداریان، ۱۳۸۱: ۴۶۴)، شیوه‌ها و شگردهای سیمین بهبهانی در بهره‌گیری از تلمیح در ساختمان سروده‌ها - که در ادامه به آنها می‌پردازیم - شامل ساختارهایی است که در بسیاری موارد وحدت باطنی دارند و می‌توان آنها را جزو شیوه‌هایی معرفی کرد که با رعایت آنها ساختمان باطنی سروده‌ها انسجام و وحدت می‌یابند.

مهم‌ترین گونه‌های تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی را با توجه به شیوه طرح و الگوی گسترش دامنه آن، به تلمیحات موازی، مُلَمَّح، تلمیحات تلفیقی، تلمیح ساختاری، تلمیحات مقایسه‌ای، تلمیح مناظره‌ای یا مناظره تلمیحی و تلمیح حلولی دسته‌بندی کرده‌ایم که به ترتیب به آنها می‌پردازیم.

۱.۲.۲. تلمیحات موازی

منظور از تلمیح‌های موازی، تلمیح‌های متعددی است که هرکدام در بیش از دو بیت ارائه شده‌اند و تعداد ابیات حاوی تلمیحات مختلف یکسان است، به طوری که می‌توان جای تلمیح‌ها را عوض کرد. حذف هرکدام از تلمیح‌ها نیز تغییر چندانی در ساختمان سروده ایجاد نمی‌کند. غزل «ای کوه» از غزل‌هایی است که ساختاری نوآیین دارد. سراسر غزل خطاب به کوه است. در هر دو بیت از این غزل، که برخی ابیانش موقوف‌المعانی نیز هستند، تلمیحی جدا ارائه شده است. هر تلمیح، ضمن حفظ استقلال خویش، در محور طولی نیز با دیگر تلمیحات هم‌خوان است و فضای عاطفی یکسانی دارد. تکبیت نتیجه‌گونه‌ای هم در پایان غزل گنجانده شده است که این وحدت کلی را در ساختار طولی غزل کامل می‌کند:

ای کوه ای بند ضحاک آیا به یادت هست	زان چیره‌دستان چالاک چرمین علم در دست؟
کو آن جوان‌خوار تازی کاو را به پادافره	خلقی به گردن‌فرازی در دیوبندت بست؟

ای کوه ای طور سینا دیدی که عشق آن شب	برقی زد و تندراسا از سینه‌ات برجست؟
بر شد به عصیان عصایی نیا از میان بگسیخت	زرق دروغین خدایی با غرق دریوست

ای جلجتا، ای که از چوب دار و درختت بود	دیدی که آن مرد مصلوب از جام آخر مست
چون دانه بعد از نهفتن از کام سنگش رُست	چون غنچه بعد از شکفتن از دام تنگش رُست

ای کوه ای کهنه دفتر وقت «بخوان» گفتن	در امن تو با پیمبر روح‌الامین پیوست
بخشایشی دم به دم بود هر خوان که او بنهاد	تندیس قهر و ستم بود هر بت که او بشکست

ای کوه زان پس چه افتاد کز عشق نفرت زاد	چون شد که هر سرو آزاد در جوی خون بنشست؟
ای کوه، ای دیر، ای پیر با آن‌همه تدبیر	پیوستن ظلم و زنجیر چندین چرا بایست؟

ای کوه ای بند ضحاک شاید که آن تازی	زنده‌ست و در ظلمت خاک ظلمش به فرمان هست
	(بهیجانی، ۱۳۸۲: ۹۵۸-۹۵۹)

اما باید گفت این ساختار تلمیحی، با تمام نوآیینی، نتوانسته است از ساختارهای مورد استفاده در ادبیات کلاسیک، که بیشتر بر محور افقی خیال تکیه دارند، چندان فاصله بگیرد. ایراد آن این است که می‌توان هریک از تلمیحات موازی آن را به دل‌خواه کاست یا

بدانها افزود؛ در صورتی‌که ساختار سروده باید چنان منسجم باشد که با هرگونه تغییر و کاستن و افزودنی خلل یابد.

ساختار غزل «قلم به کف عطارد من»^۳ نیز چنین است. در این غزل، دو تلمیح سه‌بیتی موازی ارائه شده و در پایان شعر، تکبیت گلایه‌آلود و خلاصه‌ای آورده شده است. باور پیشینیان دربارهٔ ستارگان عطارد (دبیر فلک) و زهره (خنیاگر فلک) دستمایهٔ هنرآفرینی شاعر شده است:

قلم به کف عطارد من که ظلم را ورق نزدی
ستم به دُور چرخ کهن بسی رسیده بر تو و من
هر آنچه رفته بر سر ما نهفته‌ای ز داور ما
چه شد که نابهجا همه را بهجا گرفته، دم نزدی؟
مدیر بی‌خرد که تویی مدار او به هم نزدی
چه بیش و کم رسیده تو را که دم ز بیش و کم نزدی؟

هنرشناس زهرهٔ من به کار چنگ شهرهٔ من
ز پی دویده رهنز ما، نمانده پای رفتن ما
ز هفت پرده نالهٔ ما رسید سوی عرش خدا
چرا صلاي حق‌طلبی به بانگ زیر و بم نزدی؟
تو را چه شد که راهی دگر مخالف ستم نزدی؟
ز پردهٔ خموشی خود برون چرا قدم نزدی؟

هنرشناس زهرهٔ من ترانه‌ساز حق نشدی
قلم به کف عطارد من به مقتضا قلم نزدی
(همان، ۱۰۰۹-۱۰۱۰)

سیمین، در تقابلهایی دوگانه، گاه با وارونگی و جابه‌جایی اولویت‌ها، از تلمیحات موازی آشنایی‌زدایی می‌کند و آنها را در ساخت دیگرگونه‌ای به‌کار می‌برد:

صورتگر چیره‌دست نقشی پدیدار کرد
سیمینه مهتاب را رنگی ز شنگرف زد
بر چهر پیران شهر آذین «هرهفت» بست
آن کاویانی درفش در دست ضحاک داد
بر بازوی کافران تعویذ آیات بست
روباک لنگ را قوچی سمین هدیه داد
گفتم که: «این چیره‌دست زین جمله صورت که بست
گفتی که هان! این مگو، وین نکته بنگر که او
این چهره‌ساز خموش زان مردم پرده‌پوش

وین هرچه «هستی» که هست، وارونه انگار کرد:
ز زینه خورشید را همتای زنگار کرد
بر پای مردان دهر پاچین زرتار کرد
نقش فریدون کشید بر دوش او مار کرد
بر سینهٔ زاهدان تصویر زنار کرد
شیر قوی‌چنگ را مهمان مردار کرد
بس نقش باطل کشید بس بر غلط کار کرد
از هر چه ظاهر که دید باطن پدیدار کرد!
گندم‌نما، جو فروش، افشای اسرار کرد».
(همان، ۵۵۶-۵۵۷)

۲.۲.۲. مَلَمَح

منظور از مَلَمَح (تمام تلمیح) سروده‌هایی است «که از آغاز تا پایان (یا غالب ابیات) آن تلمیح باشد» (شمیسا، ۱۳۷۱: ۲۶). به‌عبارتی، اشعاری است که «در هر بیت آن تلمیحی را التزام کرده‌اند» (شریفی، ۱۳۸۷: ۴۳۳). اوج شعر فارسی از نظر تلمیح را مَلَمَح (اشعار

تمام تلمیح) دانسته‌اند (شمیسا، ۱۳۷۱: ۲۶).^۴ این تعریف معمولاً برای سروده‌هایی به کار می‌رود که هر بیت به یک تلمیح مجزا از ابیات پس و پیش بپردازد. در اینجا، این عنوان را برای غزل‌هایی به کار می‌بریم که تلمیح‌های متعددی در تمام ابیات به کار رفته باشد، اما در این مورد، بر خلاف تلمیحات موازی، مساوی بودن تعداد ابیات ملاک نیست.

در غزل مُلِّح «آینه‌ها را تیره کن»، شاعر اتفاقات جهان را از ازل تا به ابد همچون تصاویر آینه‌های موازی مکرر می‌داند. در آینه این غزل، تلمیحات و اشاراتی همچون «کینه هابیل و قابیل»، «نی‌نامه مولانا»، آیات قرآن درباره خلقت آدمی به‌ویژه «...فَخَلَقْنَا الْمُضْغَةَ عِظَامًا فَكَسَوْنَا الْعِظَامَ لَحْمًا ثُمَّ أَنْشَأْنَاهُ خَلْقًا آخَرَ فَتَبَارَكَ اللَّهُ أَحْسَنُ الْخَالِقِينَ (مؤمنون/ ۱۴)»، رباعی خیام: «جامی است که عقل آفرین می‌زندش...»، قصیده «جغد جنگ» ملک‌الشعرای بهار، سروده «مرغ آمین» نیما، قصه رانده‌شدن آدم از بهشت به خاطر خوردن گندم، بیت حافظ: «بی‌مزد بود و منت هر خدمتی که کردم/ یارب مباد کس را مخدوم بی‌عنایت» جلوه می‌کند. سراینده، خواننده غزل را با خود به گذشته‌های دور و نزدیک می‌برد و در این گشت و واگشت‌ها و سفرهای ذهنی به زمان‌های دور و نزدیک، تصاویر مکرر یأس‌آلودی را می‌نمایاند تا خواننده متقاعد شود که تاریخ چیزی جز تکرار کینه نیست:

آمد موازی در ازل آینه‌های	تصویر بازی می‌رود تا بی‌نهایت
هابیل و قابیل تو را اخلاف صدق است	بر صدق ایشان کینه‌ها آمد کنایت
این می‌زند، آن می‌کشد تا پیر زاغی	گوری گند پنهان کند ننگ جنایت
دستی که می‌کارد جسد داند که دیگر	نی گل کند، نی برکشد سبزینه رایت...
از «جغد جنگ» و «مرغ آمین» بار دیگر	خیزد به هر ویرانه‌ای صدها روایت
با آدم این حرمان کفی گندم روا کرد	تکرار این رسم کهن دیگر کفایت
بی‌مزد و منت خدمتی کردیم و زین پس	آینه‌ها را تیره کن اینت عنایت

(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۹۶۰-۹۶۱)

۳.۲.۲. تلمیح تلفیقی

تلفیق و ترکیب عناصر به‌ظاهر ناهم‌گون در تلمیح، می‌تواند دست‌مایه خلق تصاویر بدیع شاعرانه باشد. در این شیوه، زمان‌ها و مکان‌ها در هم شکسته می‌شود و منطق معمول روایت داستان‌ها فرو می‌ریزد. این کارکرد شالوده‌شکنانه سبب بازآفرینی و بازتولید معانی می‌شود و می‌تواند جانی دوباره در اساطیر، تلمیحات و اشارات کهن بدمد. گاه حتی در تلمیح‌های اساطیری، عناصر و شخصیت‌های اسطوره‌های ملل و فرهنگ‌های مختلف نیز تلفیق می‌شوند؛ زیرا:

اگرچه اسطوره‌ها گونه‌های خاص خود را از محیط‌های فرهنگی‌ای که در آن رشد یافته‌اند می‌گیرند، لیکن اسطوره در معنای عام خود همگانی است. از این گذشته، بن‌مایه‌ها و درون‌مایه‌های مشابهی را می‌توان در مجموعه‌ی اساطیر گوناگون یافت... چنین بن‌مایه‌ها و تصویرهایی صورت مثالی نامیده می‌شوند (گورین و دیگران، ۱۳۷۷: ۱۷۴).

سیمین بهبهانی گاه در محور افقی خیال، با تلفیق تلمیح، تصویرآفرینی و مضمون‌یابی می‌کند: ظهور جام شوکران نصیب شد به طاهران به نوش آن پیمبران سلامی آشنا کنم (بهبهانی، ۱۳۸۲: ۵۵۱)

«من آتش فروزانم بر خاک سجده نتوانم» گفت و سزای خودکامی یک تن ز فروران کم شد (همان، ۷۴۶)

در بیت نخست، تلمیح تاریخی «سقراط و جام شوکران» با اشاره به آیه «عَالِيَهُمْ ثِيَابٌ سُنْدُسٍ خُضْرٌ وَإِسْتَبْرَقٌ وَحُلُّوا أَسَاوِرَ مِنْ فِضَّةٍ وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا» (انسان/ ۲۱) درهم آمیخته می‌شود و از رهگذر این تلفیق، زیبایی تصویر دوچندان می‌شود. در بیت دوم نیز تلفیق و باهم‌آیی عناصر به‌ظاهر ناهم‌گون تلمیحات ایرانی و غیرایرانی بن‌مایه‌ی تصویرآفرینی است.

گاه نیز این تلفیق در محور عمودی خیال صورت می‌گیرد؛ برای نمونه، در غزل «سارا! چه شادمان بودی» (سروده‌شده در ۲۹ شهریور ۱۳۶۱) -که بر بالای آن حک شده است: «سخنی با سارای حریرفروش رؤیای کودکی‌ام و سارا زادگان آتش‌فروز کابوس میان‌سالی‌ام»- سراینده با تلفیق یک خاطره از زمان کودکی خود (سارای حریرفروش) با رخداد قتل عام فلسطینیان در اردوگاه‌های صبرا و شتیلا (۱۶ تا ۱۸ سپتامبر ۱۹۸۲ برابر با ۲۵ تا ۲۷ شهریور ۱۳۶۱) تقابل شادی و غم را نمایانده است و ضمن بهره‌گیری از داستان‌های مرتبطی همچون داستان حضرت داوود و حضرت موسی، استادانه، گذشته و امروز را به هم گره زده و با استفاده از باهم‌آیی، هم‌نشینی و تلفیق منسجم تلمیحات ناظر به رویدادهای کهن و معاصر، که تمامیت محور عمودی خیال را به خود اختصاص داده، غزلی خوش‌ساخت و نوآیین آفریده است:

سارا چه شادمان بودی با بقچه‌های رنگینت	شال و حریر و ابریشم، کالای چین و ماچینت
سارا! چه راستگو بودی آن دم که چشم معصومت	آیینۀ سحر می‌شد وقت قسم به آیینت
سارا! چه شرمرو بودی وقتی کسی نظر می‌باخت	با گونه‌های از نرمی گلبرگ یاس و نسرینت
سارا! چه در امان بودی آن دم که مرد همراهت	خار ملامت می‌شد زنهار دست گلچینت
سارا! چه مهربان بودی با مادر مسلمانم	با برق اشک همدردی در دیدگان غمگینت
سارا! نهفته در قلبت نقش ستاره‌ی داوود	پیدا ستاره‌ای زرین بر گردن بلورینت...

با قوم خود بگو سارا! هرگز نبوده تا امروز	یک لحظه خشم و بیزاری با مردم فلسطینت
سارا! گریستی آتش بر قتل عام خونباری	صهیون نشان دوزخ شد از شعله‌های نفرینت
سارا! بگوی با موسا: سودای دین دیگر کن	کز ننگ خود جهان‌خواری داغی نهاده بر دینت!
سارا بپرس از موسا کاین افعیان نمی‌بینی؟	یا ازدهای افعی‌کش تن می‌زند ز تمکینت؟
سارا جنازه‌ها اکنون افتاده بر زمین عربان	برکش کفن - اگر داری - از بقچه‌های رنگینت!

(همان، ۷۲۷)

شاعر برای ایجاد جذابیت در سروده و بیان تأثیرگذار تضادها و تقابل‌ها در محور عمودی خیال، یک خاطره خوشایند را با یک رخداد ناگوار کنونی تلفیق کرده است تا خاطره‌های خوش «روزهای سالم سرشار»^۵ در تضاد با تکانه‌های شوم تاریخی (تاریخ معاصر شاعر) حسی نوستالژیک و عمیق را القا کنند.

۲.۲.۴. تلمیح ساختاری

اصطلاح تلمیح ساختاری را نخست غلامحسین یوسفی طرح کرده است. او در شرح و نقد سروده «هزارهٔ دوم آهوی کوهی» از شفיעی‌کدکنی گفته است:

[در این سروده] احساس و تجربه‌ای که حاصل گذر به قلمرو تاریخ در پهنهٔ زمان و مکان است، صورت و قالبی پدید آورده هماهنگ با همان تجربه. حتی تلمیحات و اشارات ضمنی شاعر به گذشته‌ها و تضمین سخنان و تعبیرات پیشینیان که شعر او را غنی کرده است، گاه نوعی تلمیح ساختاری است؛ یعنی اثر قدیمی تا حدی رنگ و فرم خود را به شعر بخشیده، یا شعر حالتی دارد که می‌تواند آن اشارات لطیف را در بافتی نو در خود جای دهد (یوسفی، ۱۳۸۶: ۷۸۴).

یکی از تفاوت‌های غزل‌هایی که تلمیح ساختاری دارند با غزل مَلَمَح در آن است که در غزل ملامح، در محور عمودی سخن، با تلمیحات متعدد و متنوعی مواجهیم، اما در تلمیح ساختاری به جوانب تلمیحی یگانه پرداخته می‌شود. در چنین نوع‌غزل‌هایی، همچون شعر نو و سپید، محور عمودی شعر محکم و منسجم است.

نمونهٔ تلمیح ساختاری در غزل «اسب می‌نالید می‌لرزید...» دیده می‌شود. در آغاز این سروده آمده است: «به هوشنگ گلشیری که ناگفته گفت با ما چه رفته است». همین سرنخ ذهن ما را به سوی داستان «بر ما چه رفته است بارید؟»^۶ از گلشیری می‌کشاند، آنجا که از زبان یکی از شخصیت‌ها (حامد) می‌گوید: «شب‌دیز، اسب خسرو، که می‌میرد، هیچ‌کس جرئت نمی‌کند برود خدمت خسرو و بگوید. خسرو گفته بود هرکس خبر مرگ شب‌دیز را بیاورد می‌کشمش. بارید می‌رود و می‌نشیند و می‌نوازد، آن‌قدر غمگین، آن‌قدر پرسوز که خسرو می‌گوید: "شب‌دیز مُرد؟" خودش می‌گوید شب‌دیز مرد» (گلشیری، ۱۹۸۹: ۴۸). این شگرد سبب

تلمیحی شدن سروده می‌شود و همین امر ساختار شعر را جذاب می‌کند؛ زیرا ضمن آنکه یک داستان تاریخی از عرصه نثر برآمده و وارد قلمرو شعر شده است و در عین بهره‌گیری نمادین از تلمیح برای بیان مسائل اجتماعی، به یک داستان معاصر نیز اشاره شده است و این نمودی از بهره‌گیری هنرمندانه از تلفیق تلمیح‌های تاریخی و ادبی است. شاعر این شگرد تلمیح در تلمیح را برای بیان وضع موجود جامعه به‌کار گرفته است تا اشارهٔ سومی پدیدار شود:

از نفس بر لب چو می‌آمد از جگر لختی برون می‌شد
مانده در غرقاب خون، ناچار، ساق و برگش لعلگون می‌شد
این زمان افتاده و مرده، قصهٔ این غصه چون می‌شد؟
کورسوی ناتوانی‌ها در خموشی آزمون می‌شد
شاید این تدبیر خسرو را تا حقیقت رهنمون می‌شد:
نغمه‌ها در گوش نه، در چشم پرده پرده اشک و خون می‌شد
هر نگاهش در دل وحشت آذرخیی از جنون می‌شد)
خشم حیرت گشت و حیرت عجز لاجرم خسروزبون می‌شد
گفتش را، همچو دیرین سال کاش تدبیری کنون می‌شد
گر سری از در برون می‌شد آگه از حال درون می‌شد^۲
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۷۳۹-۷۴۰)

اسب می‌نالید، می‌لرزید... سرفه‌ها اسفنج خون می‌شد
خرمنی از آن زمردوار خرد خردک گل بر او بسیار
شیر اسبی مهرپرورده، عمر با خسرو به سر برده
«تا که خواهد گفت با خسرو؟» چشم‌ها شمع عزا بودند
چنگ در دست نکیسا بود باربد را لحن گویا بود
آن دو تن در خسروانی بزم مرگ را در پرده نالیدند
«-مرگ شب‌دیز است؟» خسرو گفت: (خامشی ابری سترون بود
«- ما نگفتیمت، تو خود گفتی!» پیر فرزین گفت با خسرو
مرگ شب‌دیز زمان با ماست با کسی بارای گفتن نیست
با تو آواز است و با من چنگ پشت این در زار نالیدیم

در غزل «خاکی که بخش او کردند...»، در نه بیت نخست، داستان خلقت آدم و رانده شدن او از بهشت را می‌سراید و در مقطع غزل، سرنوشت شوم آدمیان را از «بام خلقت آدم تا شام ختم عالم» نتیجهٔ فریب‌کاری مار می‌داند:

چل سال اشک باریدند، تا خود گلش فراهم شد...
خیل فرشته زین اعجاب در سجده سوی آدم شد
گفت و سزای خودکامی یک تن ز فروران کم شد
سر برکشید همزادی غمخوار و یار و همدم شد

خاکی که بخش او کردند هر ذره کوهی از غم شد
بانگ «فخت من روحی» در آسمان طنین افکند
«-من آتش فروزانم بر خاک سجده نتوانم»
از پهلوی چپ آدم چون ساق نازک ریواس
...

از بام خلقت آدم تا شام ختم عالم شد
(همان، ۷۴۶-۷۴۷)

ماری فریب ما را داد کاین سرنوشت را بنیاد

تلمیحات و مضامین مربوط به باغ بهشت بیشتر ابیات (محور عمودی خیال) را در غزل «نشاط صف‌آرایی» به خود اختصاص داده است. شاعر با مفهوم‌زایی و گاه با مفهوم‌زدایی از تلمیح‌های کهن، نظر خود را دربارهٔ جنگ و جهاد چنین آورده است:

که از خود نمی‌پرسی کجا می‌فرستندت
که تا جان گسست از تن به مینوست پیوندت!

نشاط صف‌آرایی چنان کرده خرسندت
به جنگوری شادی، بدین عشوه دل دادی

سر آن سرا داری، نهانش چرا داری
 به سودای آزادی پدر خورد گندم را
 تو ای رانده از مینوا! مبدا که از این سو
 فریبت دهد مینو، من این دست کردم رو
 نشاط صف‌آرایی، تو را کرده سودایی
 درودی به حورالعین فرستاده لبخندت
 به سودای آز آنکون کشیدند در بندت
 دگرباره شیطانی فریبد به ترفندت
 اگر نیست دلخواهت و گر نی خوشایندت...
 چو بر جان نبخشایی، به دل چون دهم پندت؟
 (همان، ۱۱۰۳)

سیمین در غزل «و نگاه کن» از آیه ۱۷ سوره غاشیه «أفلا ينظرون إلی الأبل کیف خلقت» (آیا نمی‌نگرند به شتر که چگونه آفریده شد؟) الهام گرفته است. کل ساختار غزل از این آیه تأثیر گرفته است. نخستین چیزی که در ذهن شاعر نقش می‌بندد همین آیه است. از همین آیه، تصویر مرکزی سروده بیرون کشیده می‌شود. سبک و سیاق زبانی این آیه و دیگر آیات مشابه، زبان شعر را تحت‌الشعاع قرار می‌دهد و گرانی‌گاه‌بودن آیه سبب می‌شود سروده اندام‌وار و ساختمان‌مند جلوه کند. کهن‌گرایی (آرکائیسیم) زبان، آغاز عبارات و ابیات با «واو»، که یادآور کتاب‌های مقدس است، پرداختن به مسائل جامعه و انطباق آن با تلمیحات دینی، ساختار دورانی سروده - که با نیم‌مصراع «و نگاه کن به شتر آری» آغاز می‌شود و با همان نیز انجام می‌پذیرد - و... از توانمندی سراینده در کشف سوژه و توانایی در ساخت و پرداخت کلام متناسب با معنا حکایت دارد. سراینده ابتدا به صبر و طاقت شتر در موقعیت بحرانی می‌پردازد و سپس استادانه به قیاس حال «شتر در برابر صحرا» و «انسان در برابر سرنوشت و جبر زمانه» روی می‌آورد و در نهایت، شعر با توصیف کینه‌توزی شتر به پایان می‌رسد:

و نگاه کن به شتر آری که چگونه ساخته شد، باری
 و سراب را همه می‌دانی که چگونه دیده فریب آمد
 و چگونه حوصله می‌آری به عطش، به شن، به نمک‌زاران
 و نگاه کن که نگاه اینجا ز شیار شوره نشان دارد
 و به اشک بین که تهی کردت ز هر آنچه مایه آگاهی
 و در این تهی‌شده می‌بینی همان اُشتر عطشان را
 و جنون دو نیشۀ رخشان شد به صف خشونت دندان‌ها
 و نگاه کن که به کین‌توزی رگ ساربان زده با دندان
 نه ز آب و گل که سرشتندش ز سراب و حوصله پنداری
 و سراب هیچ نمی‌داند که چگونه حوصله می‌آری
 و حضور گستره را دیدن به نگاهی از سر بیزاری
 چو خطوط خشک پس از اشکی که به گونه‌هاش شود جاری
 و تو این تهی‌شده را باید ز کدام هیچ بینباری
 که جنون برآمده با صبرش نرود سبک به گرانباری
 که ز صبر کینه به بار آید که ز کینه زخم شود کاری
 ز سراب حوصله تنگ آمد و نگاه کن به شتر، آری
 (پهبهانی، ۱۳۸۲: ۹۶۹-۹۷۰)

فضاهای معنایی چنین غزل‌هایی با عوالم مرسوم و معمول غزل سنتی تفاوت آشکار دارد. سیمین در این سروده و دیگر سروده‌های دفتر *شارتی و گناری* از آیات قرآنی الهام گرفته است، اما:

این الهام‌ها] در متن زندگی معاصر مورد توجه و نگرش قرار گرفته‌اند... هسته اصلی اندیشه موجود در این غزل یا غزل‌واره، تکاپوی زیست رفتار انسان سده بیستم میان صبر و کین، آرامش و جوشش، حوصله و انقلاب، و سکون و توفان است. برانگیختگی حس و فرونهادن خرد، یا به‌عکس، فرونهادن حس و برانگیختگی خرد، پرسشی است که پس از تلنگر شعر بهبهانی برای ما جلوه‌ای اساسی می‌یابد (عابدی، ۱۳۷۹: ۱۱۲).

اثرپذیری سیمین از کلام وحی، نه از گونه اخذ و اقتباس، بلکه ژرف‌تر و گسترده‌تر است؛ تا بدان‌جا که گاه در غزلی مثل «و نگاه کن»، ساختمان شعر را تحت‌الشعاع قرار داده است. در این غزل، مانند بسیاری از غزل‌های سیمین، رویکرد ذهنی شاعر از جزء به کل است. این رویکرد نتیجه تأثیر شگفت و شگرف تلمیح بر ذهن، زبان و تصاویر شاعر است. در بسیاری از نوغزل‌های سیمین، پس از پرداختن به ابعاد یک تصویر، به‌ویژه تصاویر مبتنی بر تلمیح، که معمولاً امری جزئی و منفرد است، به توصیف امور و چشم‌اندازهای کلی همچون موضوعات اجتماعی روی آورده می‌شود. کشف ارتباط بین امر جزئی ملموس و فضاهای معنایی تازه و بیان استادانه و متناسب و نیز کاربست شگردهای نوقدمایی سبب می‌شود که خواننده طعم بهت را بچشد و متوجه شود که برای نوآوری و گریز از تقلید و اقتباس خام از آثار دیگر فرهنگ‌ها، می‌توان از امکانات روایی و دیگر ظرفیت‌های نهفته در فرهنگ خودی بهره گرفت و آثاری درخور آفرید. مجموعه این عوامل سبب می‌شود که با رضا براهنی هم‌سخن شویم و بگوییم که «کسی در زبان فارسی و شعر معاصر قدرت گفتن چنین غزلی را ندارد. این غزل، اگرچه غزل است، به نام خود سیمین به ثبت می‌رسد و نه به‌دنبال کل غزل فارسی» (دهباشی، ۱۳۸۳: ۳۲۰).

۵.۲.۲. تلمیح‌های مقایسه‌ای

در میان نوغزل‌های سیمین، شعرهایی هست که شاعر در ساختار آنها وام‌دار قیاس وضع و حال خود با تلمیح‌ها است. مبنای این غزل‌ها قیاس است و شاعر در آنها خود را با شخصیت‌های اسطوره‌ای تاریخی، دینی و... مقایسه می‌کند؛ هرچند این مقایسه فقط پایه ساخت شعر است و شاعر تا پایان شعر در مرتبه قیاس نمی‌ماند، بلکه گاه شخصیت یا موضوع را نیز هدف نقد قرار می‌دهد. در غزل «از خمره تا جهان» با مطلع:

یک خمره برای من کافست تا دختر دیوجان باشم
اما به تو راست می‌گویم من نیستم این که آن باشم

دیوجانس و خمره و چراغش سوژه شعر است. شاعر ابتدا خود را با دختر دیوجانس مقایسه کرده است، اما خیلی زود منصرف شده، با زبان و بیانی فخرآلود به مقایسه خود با دیوجانس پرداخته است. برخلاف دیوجانس، که دنبال انسان می‌گشت و نمی‌یافت، سیمین هنرمندانه مهربانی با خلق را راه یافتن انسان می‌داند و با تعریضی^۸ رندانه از رفتار و گفتار دیوجانس انتقاد می‌کند. این تعریض، حسن تعلیلی هنرمندانه را نیز در بطن خود نهفته دارد:

سرسبز و خجسته چون بیدم تن‌شسته به نور خورشیدم
دامن ز طلب فراچینم فارغ ز چراغ بنشینم
من خمرة خویش بشکستم، از بند نفاق وارستم
انگار که ناگهان مردم یا همچو شرار افسردم
از پای نشسته را بر سر فرض است که سایبان باشم
«نسان» همهجا عیان بینم با خلق چو مهربان باشم
گفتم چو در این جهان هستم، دلسته این جهان باشم
امروز که زندام باید سرزنده چو زندگان باشم
(بهبهانی، ۱۳۸۲: ۱۰۰۷-۱۰۰۸)

۲.۲.۶. تلمیح مناظره‌ای یا مناظره تلمیحی

بهبهانی غزل «تختی سحر شد برخیز!» را زمانی سروده است که زلزله اردبیل (اسفند ۱۳۷۵) حادث شد. این رخداد ذهن سیمین را، که دل‌بسته تلمیح است، به یاد جهان‌پهلوان تختی می‌اندازد؛ زیرا تختی در زلزله بویین‌زهرها خدمات بشردوستانه درخوری کرد. در زمان سرایش این غزل، حدود سی‌سال از درگذشت غلامرضا تختی گذشته است (مرگ تختی در ۱۷ دی ۱۳۴۶ اتفاق افتاده است)، شاعر از تختی یاری می‌جوید، اما او اظهار ناتوانی می‌کند. شاعر در نهایت به دنبال تختی دیگری می‌رود:

«تختی سحر شد برخیز، صبح از کران سر برزد
در سکر رویا راهی، تا گور تو طی کردم
-من خفته سی‌ساله؟! سنگم بسی سنگین است
آیا به یادم داری؟» - «آن روز؟ آری آری
باز این فلک می‌چرخد، باز این زمین می‌لرزد
فرش و گلیم و چادر چیزی اگر می‌ارزد...»
در جای مغزم اینک ماری سیه چنبر زد
روزی که مه‌رت مَه‌ری بر صفحه باور زد
(همان، ۵۸۹)
مرغ دعا از لبها تا آسمان‌ها پر زد
زن آتش بیزاری در طوق و انگشتر زد
بر زخمها مرهمها دستان یاریگر زد
باید دم از این معنا با تختی دیگر زد
وقتی هزاران کودک در خون خود پرپر زد
ای رفتی و دنبال یک کاروان همکاری
دستان مرد از یاری جوینده در همیان شد
«پر دردها درمان‌ها از سوی یاران آمد
ای خفته سی ساله برخاستن نتوانی
ای تختیان برخیزید با روح تختی همدل
(همان، ۱۰۳۴-۱۰۳۵)

در این غزل، تلمیح سبب شکل‌گیری ساختار، مضمون‌ها و درون‌مایه‌ها شده است. شاعر برای تنوع‌بخشی به تلمیح و جذاب‌کردن آن، از عنصر داستانی گفت‌وگو (دیالوگ) بهره

گرفته است و با عنصر تلمیحی (تختی) به گفتمان پرداخته است. همین امر سبب انسجام‌بخشی به محور عمودی خیال در این سروده شده است.

۷.۲.۲. تلمیح حلولی

از شیوه‌های تازه سیمین بهبهانی در به‌کارگیری تلمیح در محور عمودی خیال آن است که او با استفاده بدیع و تلمیح‌وار از موضوع تناسخ، روح شخصیت یا شخصیت‌های گذشته را در جسم خود حلول می‌دهد و از ذهن و زبان آنها غزل می‌گوید. البته، تاریخی و تلمیحی دانستن این شخصیت‌ها خالی از تسامح نیست و این شخصیت‌ها به گذشته‌های نزدیک اما مشترک و فراگیر- مانند دوران کودکی یا به زمان‌های بسیار کهن (اعصاری که از آنها سنگواره به‌جا مانده است) تعلق دارند. در مجموع، در این نمونه‌ها، اشاره به حلول و تناسخ و استفاده از سازوکار آن در کنار اشاره به گذشته مبهم اما آشنا و ملموس برای مخاطب نوعی، رنگ و بو و ساختاری تلمیح‌گونه بدان بخشیده است. غزل «در انتظار تناسخ»^۹ چنین است:

وان پیر آرمند لئیمی کان‌گونه می‌کشید به کارش
پالان سرخ اطلس و مخمل منگوله‌بند و حاشیه‌دارش...
دیگر نه تیزبوی و نه توسن در من شکسته پای فرارش
من آن ستور رام خموشم با ذهن کند ساده‌نگارش
اسباب فخر هست و تجمل با این ستور و کارگزارش
از پی گشاده جان و تنم را در راه پر ز خار و خارش
دیده‌ست عالمی که به خواری خم‌گشته پشت‌خسته ز بارش
زنده‌ست در ضمیر نهانم؛ گیرم که مرده نسل و تبارش
آزاده‌وار جان شریفی آزادگی مدام شعارش
(همان، ۱۰۴۶-۱۰۴۷)

قطعاً الاغ کودکی من مرده‌ست و نیز نسل و تبارش
کو آن دو چشم سرمه‌کشیده یال و دم به‌قاعده‌چیده
اینک الاغ کودکی من روحش حلول کرده درین تن
با چشم‌های سرمه‌کشیده، با شرم در نگاه رمیده
گر نیست مهره، طوق که دارم؛ پالان بدیل جامه شمارم
بیگارگیر شوخ زمانه دارد به رهبریم بهانه
اینک مرا، نه من، من او را، این برده بار قهر عدو را
آه، این ستور کودکی من -خو کرده با شقاوت دشمن-
اکنون بگو که آن دم فرخ در من دم ز نو به تناسخ

سیمین در این سروده با برگزیدن یک شخصیت حیوانی از خاطره‌های دوران کودکی و انطباق ویژگی‌های آن بر ویژگی‌های جسمی و روانی زمان حال خود و بهره‌گیری از یک تلمیح دینی (=تناسخ) به‌منزله رابط و نمایشگر این‌همانی دو روایت، طنزی تازه و ژرف آفریده است. شاعر در این نمونه، علاوه بر اشاره به خاطرات دوران کودکی خود، با استفاده تلمیحی از موضوع حلول و تناسخ، که صرف‌نظر از رد و تأیید آن، موضوعی ریشه‌دار و کهن در برخی مذاهب است، شعری نوآیین و شالوده‌شکن سروده است. برخلاف بیشتر شاعران کلاسیک که سروده‌هایشان بوی تفاخر می‌دهد، سیمین در این غزل از تفاخر و تعریف رجزگونه درباره خویش گریزان است. او حتی به نکوهش و تحقیر خویش روی می‌آورد؛ یعنی از تقابل دوگانه

تفاخر/ نکوهش، با تفکر مبتنی بر وارونه‌سازی اولویت تقابل‌ها، نکوهش و تحقیر خویش را برمی‌گزیند تا گونه‌ای دیگر از عادت‌ستیزی و شالوده‌شکنی در غزل خویش ایجاد کند. گاه نیز، برعکس، شاعر در عناصر تلمیحی حلول می‌کند تا غزلی نوآیین و بدیع بیافریند. در شعر زیر، روح شاعر در جسم و جسد سنگواره پرنده‌ای گم‌نام حلول می‌کند و در محور عمودی غزل، به توصیف حالت‌ها و وضعیت این سرشت نو می‌پردازد:

<p>نقش پرنده گم‌نامی در سنگواره دورانم زان‌سوی شاخه فراز سر فیروزه شجری دیدم هر سیم‌سینه کز این آبی همچون شهاب گذر دارد گر ابر در شب مهتابی کوهی ز پنبه فراز آرد من سنگواره مرغ‌آسا در بند این گله جا ماندم وقتی دو یکدله می‌بینم منقارها به‌هم آورده با آنکه بسته در این سنگم باز آن پرنده دل‌تنگم</p>	<p>بعد از رسوب هزاران قرن پرواز چیست؟ نمی‌دانم بالاست ارزش بازارش خالیست دستم و دامانم خندد گشایش آفاقش بر من که بسته حرمانم دارد مضایقه پوشالی از آشیانه ویرانم زین تنگنا که بجنابند جز پافشانه مرغانم؟ برمی‌جهد ز جگر آهی همچون شراره سوزانم سویت چگونه گشایم پر تا سنگواره بی‌جانم؟ (همان، ۹۶۲-۹۶۳)</p>
---	--

در غزل «من دیر دیرسال» نیز راوی (شاعر) ابتدا خود را «دیر دیرسال» معرفی می‌کند و آن‌گاه در وجود دیر حلول می‌کند. گویی دیگر شاعر در میان نیست و این دیر است که به سیم آخر می‌زند و با زبان او از رنج سالیان شکوه سر می‌دهد. همین امر بر کل محور عمودی سروده تأثیر می‌گذارد:

<p>من دیر دیرسالم از کهنگی چه بیمم؟ بس عشق‌ها که پنهان در من شکفت و گل شد تار سپید منگر بر تارک چلیپا گر دزدی از گنایم دزدیده سیم خامم «خون مرا بنوشید!» این گفت آن که حق گفت اندوه «شام آخر» آغشته با گل من از رنج سالیانم ماند این دو نیمه نانم ای هر که، مرد یا زن با زخم کهنه بر تن از کهنه ارغنونم مانده‌ست سیم آخر</p>	<p>صدگونه باده دارد میخانه قدیم گوید سخن از ایشان نجوای هر نسیم گردون ز ابر بهمن افشاند گرد سیم گشته‌ست روزگاری هم‌صحبت و ندیم گیرم به نان خشکی بنشسته بر ادیم تلخ است از خیانت زیتون اُرشلیم قسمت نمی‌توانم برگیر هر دو نیم پروا مکن، بیاسا بر سینه کریم این راه آخرین را دل می‌زند به سیم (همان، ۸۳۷-۸۳۸)</p>
--	---

با توجه به آنچه گفته شد، در نوزغل‌های سیمین، نباید تلمیح را صرفاً آرایه سخن دانست، بلکه بسامد تأمل‌برانگیز تلمیح و تنوع شیوه‌های به‌کارگیری و گسترش آن در این غزل‌ها ما را بر آن می‌دارد که در این آثار، تلمیح را گونه‌ای ویژگی بنیادین سبکی و ساختاری بدانیم.

نتیجه‌گیری

تلمیح و گونه‌های آن، هم در سطح افقی غزل‌های سیمین بهبهانی آشکار است و هم در سطح عمودی آنها. در محور افقی غزل‌های بهبهانی، تلمیح‌ها ساختی دست‌کم دو جزوی و دست‌بالا هفت جزوی دارند.

چنانچه دامنه تلمیح از محور افقی بگذرد و وارد محور عمودی شود، ساخت تلمیح نیز متنوع‌تر و اجزا و هم‌سازه‌های آن بیشتر می‌شود.

سیمین، در بیشتر موارد، تلمیحات و اشارات کهن را با وضع موجود جامعه گره می‌زند.

تلمیحات در غزل‌های نو سیمین ساخت‌های متنوعی دارند. در این غزل‌ها، تلمیحات دامنه گسترده‌ای دارد و از ترکیب واژگانی (اضافه تشبیهی و تلمیحی) تا تلمیح گسترده و منتشر در سراسر محور عمودی خیال در نوسان است. یک تلمیح، گاه در یک مصراع یا یک تک‌بیت و گاه در دو یا سه بیت و گاه در کل شعر ارائه می‌شود؛ به‌صورتی‌که اجزای متناسب با یک تلمیح خاص، در کل محور عمودی غزل دیده می‌شود. سیمین گاه در محور عمودی خیال از گونه‌هایی از تلمیح بهره می‌گیرد که بی‌سابقه یا کم‌سابقه است.

کاربست شگردهای نو قدمایی سبب می‌شود که در بسیاری از این تلمیحات، خواننده طعم بهت را بچشد و متوجه شود که برای نوآوری و گریز از تقلید و اقتباسی خام از آثار دیگر فرهنگ‌ها، می‌توان از امکانات روایی و دیگر ظرفیت‌های نهفته در فرهنگ خودی بهره گرفت و آثاری درخور آفرید.

تلمیح در محور عمودی شعر سیمین، با شیوه‌ها و الگوهای مختلفی به‌کار گرفته می‌شود که می‌توان بر اساس شیوه حضور، نوع رابطه بین اجزا و پیوندی که با منظور و مقصود شاعر دارد، آنها را ذیل عنوان‌هایی چون تلمیحات موازی، مُلّح، تلمیحات تلفیقی، تلمیح ساختاری، تلمیحات مقایسه‌ای، تلمیح مناظره‌ای یا مناظره تلمیحی، تلمیح حلولی و... گنجاند.

پی‌نوشت

1. Allusion

2. Syntagmatic Chain

۳. وزن این غزل «مفاعلتن مفاعلتن مفاعلتن» از وزن‌های ابتکاری سیمین بهبهانی است (ر.ک: محمدی، ۱۳۹۰: ۱۳۹).

۴. برای آگاهی بیشتر از نمونه‌های ملّح در ادبیات کلاسیک فارسی، ر.ک: شمیسا، ۱۳۷۱: ۲۶-۲۷.

۵. این تعبیر از فروغ فرخزاد است که در شعر «آن روزها» آمده است، ر.ک: فرخزاد، ۱۳۷۸: ۱۸۳.

۶. برای آشنایی بیشتر با این اثر ر.ک: شیری، ۱۳۹۵: ۱۲۱ و ۱۷۷ و ۳۰۰.
 ۷. پیش از سیمین، مهدی حمیدی شیرازی (۱۲۹۳-۱۳۶۵) نیز «مرگ شبدیز» را در قالب مثنوی و بر سبک و سیاق مثنوی خسرو و شیرین نظامی سروده است که مطلع آن چنین است:

خبر بردند روزی پیش پرویز که بر جا ماند آن رخس سبک‌خیز

(حمیدی شیرازی، ۱۳۸۳: ۶۰)

تفاوت کار این دو، غیر از قالب شعر، آن است که برخلاف مهدی حمیدی که چیزی به داستان نیفزوده است و فقط داستان‌سرایی کرده (ر.ک: اوجی، ۱۳۹۲: ۶)، سیمین در پایان غزل از مرگ شبدیز زمان سخن گفته است و گذشته را به زمان حال گره زده است.

۸. «تعریض همان گوشه‌زدن به کنایه و کلامی است که الفاظی که در آن عرضه شده، معنی دیگری از آن اراده شده که متضمن تنبیه یا طنزی است؛ چنان‌که برای دوستی که هرگز از کسی دستگیری نمی‌کند بگویند:

دوست آن باشد که گیرد دست دوست در پریشان‌حالی و درماندگی»

(تجلیل، ۱۳۷۰: ۸۶-۸۷)

۹. تناسخ یا وازایش یا باززایی، با اختلافاتی در مفهوم، از اعتقادات ادیانی مانند دائوئیسم، بودیسم، هندوئیسم، جینیسم، سیکسیم، کیش مانوی، آیین برهمنی و... است. در برخی ادیان شرقی منظور از تناسخ «انتقال روح بعد از موت از بدن به بدن انسانی دیگر [است]» (معین، ۱۳۸۲: ۳۱۳).

منابع

قرآن مجید.

احمدی، بابک (۱۳۷۰) / *از نشانه‌های تصویری تا متن*. تهران: مرکز.

اوجی، منصور (۱۳۹۲) «مرگ شبدیز». عصر مردم، چهارشنبه ۲۳ مرداد: ۶

بهبهانی، سیمین (۱۳۸۲) *مجموعه اشعار*. تهران: نگاه.

پرین، لارنس (۱۳۷۶) *در باره شعر*. چاپ دوم. ترجمه فاطمه راکعی. تهران: اطلاعات.

پورنامداریان، تقی (۱۳۸۱) *سفر در مه*. تهران: نگاه.

تجلیل، جلیل (۱۳۷۰) *معانی و بیان*. چاپ پنجم. بی‌جا: مرکز نشر دانشگاهی.

تفتازانی، مسعودبن عمر (۱۴۱۶) *المطول*. قم: مکتبه الداوری.

حسن‌لی، کاووس و مریم حیدری (۱۳۸۵) «بررسی عناصر زندگی معاصر در شعر سیمین بهبهانی».

مجله علوم اجتماعی و انسانی دانشگاه شیراز. دوره بیست‌وپنجم. شماره ۳ (پیاپی ۴۸): ۸۵-۱۰۰.

_____ (۱۳۸۶) *گونه‌های نوآوری در شعر معاصر*. چاپ دوم. تهران: ثالث.

حمیدی شیرازی، مهدی (۱۳۸۳) *فنون شعر و کالبدهای پولادین آن*. تهران: عطایی.

- گونه‌های طرح و گسترش تلمیح در محور عمودی نوغزل‌های سیمین بهبهانی، صص ۲۰۳-۲۲۶ ۲۲۵
- دلبری، حسن و همکاران (۱۳۹۳) «غزل نوکلاسیک و لایه‌های ایدئولوژیک سبک در آن». *ویژنامه نامه فرهنگستان* (ادبیات انقلاب اسلامی). دوره اول. شماره ۱: ۹۶-۱۱۴.
- دهباشی، علی (۱۳۸۳) *زنی با دامنی شعر: جشن نامه سیمین بهبهانی*. به کوشش علی دهباشی. تهران: نگاه.
- رازی، شمس‌الدین محمدبن قیس (۱۳۱۴) *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. تصحیح محمدبن عبدالوهاب قزوینی. تهران: چاپخانه مجلس.
- روزبه، محمدرضا (۱۳۷۹) *سیر تحول در غزل فارسی: از مشروطه تا انقلاب اسلامی*. تهران: روزنه.
- شریفی، محمد (۱۳۸۷) *فرهنگ ادبیات فارسی*. ویراستار: محمدرضا جعفری. تهران: فرهنگ نشر نو و معین.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۵) *صور خیال در شعر فارسی*. چاپ ششم. تهران: آگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۷۰) *سیر غزل در شعر فارسی*. چاپ سوم. تهران: فردوس.
- _____ (۱۳۷۱) *فرهنگ تلمیحات* (اشارات اساطیری، داستانی، تاریخی، مذهبی در ادبیات فارسی). چاپ چهارم. تهران: فردوس.
- _____ (۱۳۷۸) *نقد ادبی*. تهران: فردوس.
- _____ (۱۳۸۱) *نگاهی تازه به بدیع*. چاپ سیزدهم. ویراست دوم. تهران: فردوس.
- شیری، قهرمان (۱۳۹۵) *جادوی جن‌کشی: بررسی داستان‌های هوشنگ گلشیری*. مشهد: بوتیمار.
- عابدی، کامیار (۱۳۷۹) *ترنم غزل: بررسی زندگی و آثار سیمین بهبهانی*. تهران: کتاب نادر.
- فتوحی رودمعجنی، محمود (۱۳۸۶) *بلاغت تصویر*. تهران: سخن.
- فرخزاد، فروغ (۱۳۷۸) *پنج کتاب: مجموعه اشعار فروغ*. تهران: شقایق.
- کلیگز، مری (۱۳۸۸) *درس‌نامه نظریه ادبی*. ترجمه جلال سخنور و دیگران. تهران: اختران.
- گلشیری هوشنگ (۱۹۸۹م=۱۳۶۸ش) *پنج گنج: مجموعه پنج داستان کوتاه*. استکهلم: آرش.
- گورین، ویلفرد ال. و دیگران (۱۳۷۷) *راهنمای رویکردهای نقد ادبی*. چاپ سوم. ترجمه زهرا میهن‌خواه. تهران: اطلاعات.
- محمدی، داود (۱۳۹۰) «معرفی اوزان تازه و نادر در اشعار سیمین بهبهانی». *مجله مطالعات زبانی بلاغی*. دانشگاه سمنان. سال دوم. شماره ۳: ۱۱۱-۱۳۶.
- محمدی، محمدحسین (۱۳۸۵) *فرهنگ تلمیحات شعر معاصر*. چاپ دوم. تهران: میترا.
- مدرسی، فاطمه و رقیه کاظم‌زاده (۱۳۸۹) «انواع تلمیح در غزل‌های حسین منزوی و سیمین بهبهانی». *زبان و ادبیات فارسی*. دوره اول. شماره ۱: ۱۲۳-۱۳۹.
- معین، محمد (۱۳۸۲) *فرهنگ فارسی یک جلدی*. چاپ پنجم. تهران: سرایش.
- یوسفی، غلامحسین (۱۳۸۶) *چشمه روشن*. چاپ یازدهم. تهران: علمی.

Abrams M. H. (1993) *A Glossary of Literary Terms*. 6th Ed. Fort Worth; London: Harcourt Brace College Publishers.

Giffin, Marjie and Mary Ann Yedinak (2010) *Guide to Literary Terms*. Paperback. Royal Fireworks Publishing.